

«Великий терор» очима «шістдесятників»

У статті аналізуються щоденники «шістдесятників», що є джерелом до вивчення «Великого терору» як одного з найбільш трагічних епізодів в історії радянської України та всього СРСР. Розглядається також перебіг формування світогляду української інтелігенції, її критичного ставлення до партійно-радянського керівництва, причинами якого було замовчування наслідків та масштабу політичних репресій.

Ключові слова: «Великий терор», Биківня, масові репресії, КТМ, Л. Танюк, шістдесятники, «словник репресованих».

«Хрущовська відлига» і лібералізація громадсько-політичного життя сприяли пробудженню й активізації української інтелігенції. З'явилося нове покоління будителів нації – покоління «шістдесятників», культурницька діяльність яких була спрямована «на реабілітацію втрачених імен «розстріляного відродження»¹, та дуже швидко межі їх діяльності розширилися. Навколо «шістдесятників» та «шістдесятництва» точаться мляві дискусії щодо їхньої місії, місця, ролі та значення у тогочасному громадсько-політичному і культурному житті, обговорюється питання міфологізації їхньої діяльності і т. д. Як пише І. Жиленко у мемуарах:

«Шістдесятництво – не течія, і тим паче – не “школа”. Це був рух опору інтелігенції, дух бунтарства, що об'єднував абсолютно різних – і за манерою віршування і за жанром, і навіть за родом діяльності – людей. Але, безперечно, основою шістдесятництва був пошук нового: нових виражальних засобів і нового світогляду»².

* *Ведмідь Людмила Анатоліївна* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України.

¹ *Лебединцева Н.М.* Лекція 2. Українська література 60–70-х рр. // Сучасна українська література: Навч. посіб. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 22.

² *Жиленко І.* Homo feriens: Спогади / І. Жиленко; передм. М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 123–124.

Саме вони порушили мовчання щодо Биківні, поставили на порядок денний своєї роботи проблему політичних репресій.

У вітчизняній історіографії проблема масових репресій періоду «Великого терору» в контексті діяльності «шістдесятників», зокрема Клубу творчої молоді, пов'язувалася з пошуками правди про жертви Биківні. Вона окреслена у дослідженнях істориків Г. Касьянова³, Ю. Курносова⁴, А. Киридон⁵, А. Русначенка⁶, С. Білоконя⁷, Б. Захарова⁸, Р. Подкура⁹, Ю. Шаповала¹⁰ та ін.¹¹ в тій чи іншій мірі, але не була повністю розкрита. Адже

³ Касьянов Г.В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: «Либідь», 1995 – С. 21.

⁴ Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – С. 83.

⁵ Киридон А. «Биківня» як місце пам'яті: реартикуляція слів // Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937–1941 роках: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 20 листопада 2013 р. / Голов. ред. Ю. І. Шаповал, відп. секретар Я. М. Антонюк. – К.: ДП «НВЦ “Пріоритети”», 2014. – С. 120.

⁶ Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х–початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – С.149.

⁷ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Т. 2. – Дрогобич: «Коло», 2013. – С. 847–848; Його ж. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965). – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 35–37; Його ж. Клуб Творчої молоді «Сучасник» очима влади // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2011. – Вип. 16. – С. 42; Його ж. Що говорила пам'ять землі, коли були закриті архіви (Биківня й Вінниця в історіографії терору) // Биківнянські жертви, або Як працювала «Вища двійка» на Київщині: Док. і матер. / Авт.-уклад. А. І. Амонс; С. І. Білокінь, передм., О. С. Кавуненко, передм. – К.: МАУП, 2007. – С. 40.

⁸ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987).– Харків: Фоліо, 2003. – С. 91.

⁹ Подкур Р. «Биківнянська трагедія» у контексті реалізації державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» // Биківня в системі політичних репресій УРСР у 1937–1941 рр... – С. 147.

¹⁰ Шаповал Ю. Україна, пам'ять, Биківня // Там само. – С. 13.

¹¹ Бердиховська Б. Шістдесятники – бунт покоління // Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Б. Бердиховська та О. Гнатюк [інтерв'ю із Є. Сверстюком, І. Дзюбою,

дослідники не ставили перед собою такої мети. Науковці наголошували, перш за все, на тому, що саме завдяки пошуковій роботі «комісії» КТМ були віднайдені та оприлюднені таємні місця поховань жертв НКВС на Васильківському і Лук'янівському кладовищах та у Биківні. При підготовці статті автор зіткнувся з проблемою неточності посилань на першоджерело в окремих дослідників. Згадуючи про КТМ та створену при ньому комісію, що займалася неофіційним збором матеріалу про репресії 1930-х рр., історики в переважній більшості посилаються на Л. Танюка, як автора найгрунтовніших матеріалів з даної проблеми. Однак, при цьому дослідники допускають неточності в написанні першоджерела. Так, в одному випадку автор згадуючи про створення Клубу творчої молоді, посилається на працю Л. Танюка «Вибране», том IV¹². У іншому дослідженні цей же автор подає посилання на IV том 60-томного видання творів¹³. Порівнявши посилання з обох праць, стає очевидним, що йдеться про одне джерело. В іншому випадку неточність допускається не лише в назві першоджерела, а й саме посилання на джерело не зовсім відповідає наведеному в цьому джерелі факту. Неточності, ймовірно, можна пояснити механічною помилкою, неухважністю та людським фактором при наборі чи верстці матеріалу.

У статті ми намагаємося дослідити відображення «Великого терору» та сталінських репресій у діяльності «шістдесят-

М. Коцюбинською, М. Горинем, М. Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 12; Гель І.А. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ ст. / Ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – С. 189; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3 кн. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 3. – С. 193; Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / Передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 165, 297, 584, 640–641; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. – Харків: Харк. правозахисна група; «Права людини», 2006. – Ч. 1. – С. 167; Ч. 2. – С. 695, 768.

¹² Білокін С. Що говорила пам'ять землі.. – С. 40.

¹³ Білокін С. Клуб Творчої молоді «Сучасник» очима влади... – С. 39–40, 58.

ників» та Клубу творчої молоді. Для досягнення поставленої мети, ми проаналізуємо щоденники «шестидесятників», де відображена зазначена проблема.

Як відомо, Клуб творчої молоді було створено у Києві 8 березня 1960 р.¹⁴, головою обрали Леся Танюка. Діяв клуб у Жовтневому палаці (нині – Центр культури і мистецтв Федерації профспілок України. – Л. В.). Самоорганізувавшись, митці поступово зацікавилися власною історією та культурою, влаштувавши для широкого загалу різноманітні вечори пам'яті діячів української культури, таких як Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, репресованих Леся Курбаса, Миколи Куліша, чим сприяли поверненню останніх із забуття. Як зауважив один з колишніх учасників КТМ С. Білокінь:

«Щоразу наштовхуючись на проблему масового терору в недалекому минулому, КТМ у найяскравіший спосіб визначив напрямки громадських реабілітацій»¹⁵.

Першою масовою акцією Клубу творчої молоді став вечір до 75-річчя Леся Курбаса. Він відбувся 14 травня 1962 р. Л. Танюк кілька років намагався з'ясувати долю засновника театру «Березіль». Як відомо, Л. Курбас був арештований у грудні 1933 р. і засуджений за справою «Української Військової Організації» (УВО) до 5 років виправно-трудових таборів. Відбував покарання на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу та на Соловках. Влітку 1937 р. рішенням особливої трійки засуджений до розстрілу. Страчений 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох (Карелія, РФ)¹⁶. Реабілітований 19 квітня 1957 р.¹⁷

¹⁴ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 4: Щоденники 1959–1960 рр. – К.: Альтерпрес, 2004. – С. 385.

¹⁵ *Білокінь С.* Клуб творчої молоді «Сучасник» очима влади... – С. 42.

¹⁶ Детальніше див.: *Справа О. Курбаса // Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр: у 2 т. – К.: «Сфера», 2003. – Т. 1. – 2-е вид., доопрац. і доп. – С. 363–370; Протокол № 83 засідання особливої трійки УНКВС Ленінградської області про повторне засудження осіб, обвинувачених за поданням Оперативної частини Соловецької тюрми 9 жовтня 1937 р. // Остання адреса... Т. 2. – С. 722.*

¹⁷ Список осіб, репресованих в Україні, а також українців, репресованих за її межами, які відбували покарання на Соловках та були розстріляні

за відсутності складу злочину. І хоча за офіційною довідкою, виданою вдові В. Чистяковій, він помер 1942 р. від крововиливу у мозок, та сумніви в правдивості документу не давали спокою Л. Танюку: «А якщо довідка – фальшивка, він міг би бути живий і після 1942 року!»¹⁸. Оскільки жодного документу про розстріл Л. Курбаса не було і офіційно про це ніхто не говорив, то Л. Танюк навіть допускав, що «він би міг виявитися десь живий? 74 роки – зовсім небагато»¹⁹. Свої сумніви у достовірності документу про смерть Л. Курбаса, виданого дружині покійного, Л. Танюк цілком логічно і чітко обґрунтував:

«Для мене, приміром, блефом виглядає “документ” про смерть Курбаса, одержаний Чистяковою. “Але ж це документ! – наполягає Кузякіна, його треба або одмінити, або йому повірити!”. З десятка інших таких же “документів” я знаю, що це – фальшивка. Чому ж я мушу вдавати, що не знаю? Та й не лише про фальшивки НКВД мова. Раз були сфабриковані процеси й суди, як можна вірити їхнім протоколам?»²⁰.

Свої пошуки він вирішив продовжити на Соловках. Адже саме там, на території одного з величних монастирів Росії, Соловецькому, було створено символ радянської репресивної системи під назвою «Соловки». Сам монастир закрили 1920 р. У 1923 р. тут створили Соловецький табір особливого призначення (Соловецький лагерь особого назначения, СЛОН [рос.]), 1937 р. його реорганізували у Соловецьку в'язницю особливого призначення (Соловецкая тюрьма особого назначения, СТОН [рос.])²¹. Восени 1937 р. розстріляли не одну тисячу соловецьких в'язнів. Серед них і Л. Курбас та М. Куліш.

27 жовтня – 4 листопада 1937 р. під Медвеж'єгорськом // Остання адреса... Т. 2. – С. 924.

¹⁸ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 5: Щоденники 1960–1961 рр. – К.: Альтерпрес, 2005 – С. 278.

¹⁹ Там само. – С. 297.

²⁰ Там само. – Т. 25: Щоденники без купюр, 1969 (липень–грудень) – 1970 (січень–лютий). К.: Альтерпрес, 2013. – С. 355.

²¹ Соловецький лагерь и тюрьма // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://solovki-monastyr.ru/abbey/soviet-period/slon/>. – Название с экрана. – Дата обращения: 10 октября 2017 г.

У щоденнику від 2 липня 1961 р. Л. Танюк детально розповів про поїздку на Соловки. Їх поїхало троє: Л. Танюк, Б. Головатюк та В. Вечерський. Тоді на Соловках почали створювати музей, тож Л. Танюк сподівався знайти там хоча б якісь матеріали про Л. Курбаса та М. Куліша (арештований у грудні 1934 р. у «Справі боротьбистів» і засуджений до 10 років ув'язнення. Відбував покарання на Соловках. Вироком особливої трійки засуджений до страти. Розстріляний 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандаромох (Карелія, РФ)²². Реабілітований 4 серпня 1956 р.²³ за відсутності складу злочину). Він був переконаний, що рано чи пізно, але правда неодмінно розкриється:

«Впливе все на світ, неодмінно впливе. Не така це вже й глуха історія, як здається, всі ці люди, від яких залежить наше знання, ще живі. Курбасові було б сьогодні... лише 73, він міг би ще жити й жити. А Миколі Гуровичу Спілка могла б ювілей відзначити – 70-річчя – за два роки»²⁴.

Вже на Соловках вони познайомилися з дівчатами, «які самопалом приїхали сюди організовувати музей», та двома студентами з Москви:

«На думку одного з них, Віктора – на Соловках (якщо взяти всі острови й “командировки”) знищено за всі радянські роки понад два з половиною мільйони людей. Лише тут усвідомлюєш, якої питомої ваги були ці люди, на якій крові стоїть соціалізм»²⁵.

Там вони познайомилися з дідом-помором, який розповів історію, від якої кров стигне в жилах. Ніби на дні Білого моря є підводний цвинтар, який він бачив на власні очі, коли спускався на дно моря у пошуках затонулих кораблів:

«[...] ми знайшли діда-помора, який був під час війни і потім – підводником, водолазом. І спускався під воду в пошуках потонулих кораблів, катерів та іншого. То він присягнув нам, що натра-

²² Детальніше див.: Документи стосовно Г. Епіка, М. Куліша, М. Любченка, Ю. Мазуренка, А. Панова, В. Поліщука, В. Підмогильного, В. Штангея // Остання адреса... – Т. 1. – С. 171–195; Протокол № 83 засідання особливої трійки УНКВС... – С. 722.

²³ Список осіб, репресованих в Україні... – С. 924.

²⁴ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 5... – С. 277.

²⁵ Там само. – С. 296.

пив зразу по війні на підводний цвинтар. Їх скидали під лід, каміння на ногах – і вони стояли там на дні серед водоростей, звиваючись під хвилями – не лише скелети, а майже збережені трупи... величезне царство мертвих, які ніби хотіли піднятися з дна вгору... Жахливий пейзаж. Уявляю собі Курбаса, Куліша, Зерова на дні морському»²⁶.

Зауважимо, довгий час побутувала легенда, що тіло Л. Курбаса знаходиться саме на підводному цвинтарі Білого моря. Цілком ймовірно, що Л. Танюк теоретично допускав існування такого цвинтаря:

«Може, той цвинтар на дна моря – реальність? У холодній воді рештки можуть зберігатися довго. Хоч багато говорять і про розстріли на Секирці, і про знищення в морі останків розстріляних в ізоляторі»²⁷.

Дійсно, смерть в'язнів Соловків на той час була оповита «чорним туманом легенд». Л. Танюк занотував:

«Ті ж, які вижили й повернулися, – мовчать. Одні мовчать, боячись, що докопаються до їхньої вини – якою ціною вижили, якщо кращих нищили на корню? Інші мовчать мудро, бо хто мовчить – двох навчить. За тими поворотами політики не встигаєш. Сьогодні випустили (під страхом нерозголошення!) – завтра посадять, маю й приклади. Свіжі»²⁸.

Саме на вечорі Л. Курбаса Л. Танюк вперше почув про «Соловки під Києвом». У щоденнику він записав:

«На вечорі Курбаса підійшла до мене жінка, схвильована, очі заплакані. Почала – про сталінізм, про жертви – я подумав, вона з репресованих, може, знає щось про Курбаса; ні. Слово за слово, і раптом: *“От ви все про Соловки, хто і як там розстріляний... а в нас під Києвом свої Соловки. Людей полягло там не менше, ніж на Соловках, ніхто ні слова. А їх же поховать треба по-людськи, по-християнському... (курсив. – Л. Т.)”*. Ми тоді з нею домовилися, що вона мені покаже те страшне місце, “де лежить пів-Києва”, ліс навпроти Биківні»²⁹.

²⁶ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 5... – С. 298.

²⁷ Там само. – С. 302–303.

²⁸ Там само. – С. 278.

²⁹ Там само. – Т. 6: Щоденники 1962 р. – К.: Альтерпрес, 2006. – С. 539.

Вважаємо за доцільне докладніше зупинитися на проблемі дослідження та оприлюднення фактів, пов'язаних із замовчуванням наслідків «Великого терору», свідченням яких стали численні поховання жертв масових репресій на території Биківнянського лісу.

Земельну ділянку загальною площею 4–5 га для «спецпотреб НКВС» у районі селища Биківня було виділено 20 березня 1936 р. рішенням Київської міської ради³⁰. Знаходилася вона у 19 та 20 кварталах на території Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства. Саму ділянку, що ретельно охоронялася, огородили парканом, а на її території збудували службове приміщення. Довгі роки правда про «спецпотреби» НКВС залишалася страшною таємницею Биківнянського лісу. Лише згодом стане відомо про моторошні знахідки на цій території та справжнє її призначення.

Вперше про масові поховання жертв більшовицького терору стало відомо в роки нацистської окупації. Саме за наказом німецької адміністрації відбулися розкопки на території Биківнянського лісу. У жовтні 1941 р. у газеті «Українське слово», що друкувалася у Києві у роки окупації, було вміщено статтю «Шляхом мордувань. І в Києві лилась невинна кров» з розповіддю про розкопки на території Биківні³¹. За свідченнями старости селища Биківня Д. П. Честнейшого, німці хотіли збудувати на місці розкопок пам'ятний знак³².

Звільнивши окуповані території, радянській владі вдалося переконати громадськість, що на території Биківнянського лісу знаходиться поховання розстріляних нацистськими окупантами радянських громадян та військовополонених. У цю версію

³⁰ З протоколу засідання президії Київської міської ради про виділення земельної ділянки для спецпотреб НКВС УРСР // Пам'ять Биківні: документи та матеріали / Упоряд.: О. Г. Бажан та ін. – К.: Рідний край, 2000.– С. 25.

³¹ Повідомлення газети «Українське слово» «Шляхом мордувань. І в Києві лилась невинна кров» про розкопки масових могил в селищі Биківня / Пам'ять Биківні... – С. 25.

³² Витяг з кримінальної справи Д. П. Честнейшого про розкопки могил в с. Биківня в період німецької окупації // Там само. – С. 52.

легко було повірити, адже недалеко знаходився Дарницький концтабір для військовополонених. Тим паче, що один з учасників розкопок був арештований і під фізичним тиском дав свідчення, буцімто він «вигадав про розстріли радянських громадян органами НКВС до початку війни»³³. Його було засуджено на 10 років, звільнився він у 1954 р.³⁴

Про масові поховання невинно убієнних у Биківні знову заговорили лише майже через 20 років у середовищі української інтелігенції, а Л. Танюк на початку 1971 р. написав листа першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту про поховання жертв сталінського терору у Биківні³⁵.

Численні скарги жителів на масові факти мародерства в районі селища, а також, імовірно, й лист Л. Танюка, змусили приїхати до Биківні тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Поїздка справила на нього доволі гнітюче враження. У щоденнику за 16 квітня 1971 р. він занотував:

«Біля Києва у районі хутора Биківні, в лісі, знайдено 200 могил-пагорбів з захороненими останками. У розкопуванні могил брали участь і робили висновки судмедексперти. Вони встановили, що в цьому місці розстріляно не менше 500 осіб (чоловіки, жінки, підлітки). Є сліди насилля, багатьох було розстріляно із зав'язаними руками. Разом з останками знайдено багато особистих речей: металеві кухлі, ложки, гребінці, гаманці, сумки, деякі дрібнички. Був особисто на місці – страшна картина людських трагедій. Слідчі органи ведуть розслідування, хто ці нещасні, коли це трапилось, і хто винуватець цієї трагедії. Слідчі органи ведуть розслідування, хто ці нещасні, коли це трапилось, і хто винуватець цієї трагедії. Багато речей з іноземними марками і клеймами. Зробили перезахоронення, вирили екскаватором загальну могилу, склали у великі дерев'яні ящики, ось так і захоронили – просто зарили. Хто ці люди, за що їх стратили і хто

³³ З протоколу допиту свідка А. С. Дембовського по факт масових поховань громадян поблизу селища Биківня // Пам'ять Биківні... – С. 48–49.

³⁴ Там само. – С. 49.

³⁵ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 27: Щоденники без купюр, 1971 р. (січень–липень). – К.: Альтерпрес, 2013. – С. 74–77; *Його ж.* Лінія життя: (З щоденників): у 2 т. – Х.: Фоліо, 2004. – Т. 2: 1971–1980. – С. 4–6.

стратив, поки нічого не відомо, але можна знайти сліди і цього злочину»³⁶.

Вже 17 квітня 1971 р. Рада Міністрів УРСР створила Урядову комісію по розслідуванню злочинів, здійснених гітлерівцями в районі Дніпровського лісництва. Вже сама назва комісії вказувала, у якому напрямку буде рухатися робота. Очолив її міністр внутрішніх справ УРСР І. Головченко³⁷. Судово-медична експертиза останків визначила приблизний час захоронень – 25–30 років³⁸. Пропрацювавши 5 днів, і завершивши свою роботу 22 квітня, комісія відзвітувала про поховання у братській могилі 3805 останків, зібраних у 29 контейнерах³⁹. Для подальшого розслідування всі матеріали та речові докази були направлені до республіканського КДБ. Про результати роботи Урядової комісії проінформували й громадськість. Так, на шпальтах газети «Правда України» з'явилося повідомлення РАТАУ:

«У квітні 1971 року в Дарницькому лісному масиві було знайдено ще одне місце розправи фашистських загарбників над радянськими людьми. Спеціальною Урядовою комісією встановлено, що тут окупанти по-звірячому знищили декілька тисяч радянських громадян – військовослужбовців, жінок, стариків, інвалідів. Знайдені останки загиблих поховано в братській могилі недалеко від місця “кривавої розправи над радянськими людьми”⁴⁰.

На цьому все й затихло. Владі вдалося переконати суспільство, що Биківнянські жертви – справа рук нацистів. Свідки та оче-

³⁶ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – С. 530.

³⁷ З протоколу-стенограми засідання Урядової комісії по розслідуванню злочинів, здійснених гітлерівцями в районі Дніпровського лісництва м. Києва // Пам'ять Биківні... – С. 29.

³⁸ З висновку судово-медичної експертної комісії по дослідженню останків трупів, виявлених на території Дарницького лісного масиву м. Києва // Там само. – С. 34.

³⁹ З доповідної записки голови Урядової комісії І. Головченка ЦК Компартії України про завершення роботи по виявленню останків розстріляних громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва // Там само. – С. 34–35.

⁴⁰ Правда України. – 1971. – 24 квітня.

видці мовчали, побоюючись наслідків, та все ж, напевно, сподіваючись, що колись страшна правда буде розкрита. Однак ніякі офіційні висновки і повідомлення були не в силі зупинити золотошукачів і мародерів.

У грудні 1987 р. було створено чергову урядову комісію на чолі з міністром внутрішніх справ І. Гладушем⁴¹. Однак і вона не розкрила правду про масові поховання жертв сталінського терору у Биківні, датуючи давність поховань 45 роками, тобто 1941–1943 рр. А вже перед комісією, як зазначив І. Гладуш у інтерв'ю журналісту газеті «Вечірній Київ», навіть ніхто й не ставив завдання з'ясувати, чи мали ці захоронення відношення до періоду репресій 30-х років минулого століття⁴². Тим паче, що республіканське КДБ повинно було пильно стежити та знищувати в зародку будь-які провокаційні чутки, які б могли «пов'язати події часів фашистської окупації з т. зв. “жертвами сталінського терору”»⁴³. У травні 1988 р. у Биківні відкрили пам'ятник, на якому було викарбувано:

«Вічна пам'ять. Тут поховано 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, закатованих фашистськими окупантами у 1941–1945 рр.».

Значний суспільний резонанс мала стаття у «Литературной газете» за 30 листопада 1988 р. про справжні жертви Биківні⁴⁴. Тим паче, на шпальтах видання було вміщено спогади двох

⁴¹ Розпорядження Ради Міністрів Української РСР № 672-р про створення Урядової комісії для обслідування виявлених у 19 кварталі Дніпровського лісництва м. Києва останків радянських громадян, знищених німецько-фашистськими загарбниками в період Великої Вітчизняної війни // Пам'ять Биківні... – С. 42–43.

⁴² Швець О. Таємниця дарницької трагедії // Вечірній Київ. – 1988. – 1 грудня.

⁴³ Інформація секретаря ЦК КПУ Ю. М. Єльченка, першого секретаря Київського міськкому КПУ К. І. Масика, голови КДБ при РМ УРСР М. М. Голушка першому секретареві ЦК Компартії України В. В. Щербицькому про заходи в зв'язку з новим виявленням місць поховань невідомих осіб у Дарницькому лісному масиві м. Києва // Пам'ять Биківні... – С. 40.

⁴⁴ Киселев С. Тайна Быковнянского леса // Литературная газета. – 1988. – 30 ноября.

свідків, які до війни проживали у селищі. Публікації у двох зазначених виданнях і реакція громадськості змусили Раду Міністрів УРСР 8 грудня 1988 р. ухвалити розпорядження про проведення Урядовою комісією додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва⁴⁵. Майже одночасно республіканська прокуратура повідомила про порушення кримінальної справи по факту виявлення решток і проведення розслідування⁴⁶. Цього разу про роботу комісії активно інформували громадськість, а слідство зверталось до свідків з проханням допомогти у встановленні правди⁴⁷. І вже через три з половиною місяці роботи слідчі вперше офіційно підтвердили, що масові поховання на території Биківні – це жертви репресій середини 1930-х рр. та назвали перші прізвища⁴⁸. Після ретельного вивчення архівних документів і кримінальних справ, речових доказів, допитів свідків, проведення кримінологічних експертиз Урядова комісія дійшла висновку, що на території Биківні поховано репресованих 1936–1941 рр.; ухвалила рішення про спорудження пам'ятника жертвам масових репресій, а вже з існуючого пам'ятника зняти напис⁴⁹. 11 серпня 1994 р. Президент України Л. Кучма видав розпорядження «Про заходи щодо

⁴⁵ Розпорядження про проведення Урядовою комісією додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва // Пам'ять Биківні... – С. 46–47.

⁴⁶ Швець О. Порушено кримінальну справу // Вечірній Київ. – 1988. – 7 грудня.

⁴⁷ У Раді Міністрів // Вечірній Київ. – 1988. – 8 грудня; Швець О. Що говорять експерти? // Там само. – 14 грудня; Комісія розпочала роботу // Там само. – 15 грудня; Свідків чекають щочетверга // Там само. – 21 грудня; Робота триває // Там само. – 28 грудня.

⁴⁸ Швець О. Народження правди // Вечірній Київ. – 1989. – 22 березня.

⁴⁹ Висновки і пропозиції Урядової комісії УРСР щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва // Пам'ять Биківні... – С. 79–82.

вшанування жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня»⁵⁰. 1995 р. встановили монумент: бронзову скульптуру чоловіка на повен зріст та дві брили з сірого граніту, на одній з яких є напис «1937».

Здійснити заплановану поїздку до Биківні вдалося з третьої спроби. Разом з Л. Танюком туди поїхали А. Горська і В. Симоненко. Вочевидь, це чи не один з емоційно найтяжчих записів для самого автора. Його початку передує невеликий, але промовистий вступ:

«А до цього опису не знаю, як і приступити... Сосни тут пророслі крізь людські скелети, якщо взяти пробу піску, натрапиш на кров і вапно, яким “гасили трупи”. Кожен з нас трьох – Алла, я й Василь – відчули на собі доторк того світу... мертва земля, яка витискає все те з себе, – і на поверхні її – вимиті з землі черепи, кістки; я знайшов старого військового ґудзика, а старий, що водив нас туди, вручив мені в’язку ключів – з печаткою НКВД»⁵¹.

Про саму поїздку до Биківні Л. Танюк доволі детально розповів на сторінках щоденника від 26 серпня 1962 р.⁵² Цього разу розповідав про Биківню і показував місцевість один з очевидців, якому «справді **болить** (виділене. – Л. Т.)». У щоденнику він згадується як «Петро Захарович К.», народився у Биківні, хлопчаком якимось зважився зазирнути за огорожу, і добре був обізнаний з тим, що ж насправді відбувалося у Биківнянському лісі:

«Тут, розповів він, перед війною відвели гектарів з п’ять для НКВД, воно й дорогу проклало углиб лісу, “Наші сільські й фашини рубали для того, 36-й 37-й рік, це було ДУ 691 Козелець”. Огородили у глибині лісу ділянку зеленим парканом, метрів на три заввишки, внаклад, без дірок – не зазирнеш. Сюди й привозили трупи розстріляних “політичеських” з Києва, полуторками, по п’ять–шість машин за ніч. І трамваєм привозили, був такий вантажний, накритий брезентом. А розстрілювали, каже, у Лук’янівській спецтюрмі і на Короленка (нині –

⁵⁰ Розпорядження № 98 від 11 серпня 1994 р. «Про заходи щодо вшанування жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/98/94-рп>. – Назва з екрану.

⁵¹ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 6... – С. 538.

⁵² Там само. – С. 538–542.

Володимирська. – Л. В.), а потім – у підвалах будинку, де тепер Жовтневий палац (тут і далі курсив. – Л. Т.)»⁵³. Трамвай курсував по маршруту «... 23, Бровари – Микитська Слободка, цей самий, яким уночі трупи возили... Поруч – озеро Рибне, там полуторки відмивали від крові. А якщо багато машин, гнали їх назад, на озеро Тельбін»⁵⁴. У Биківню «привозили вже побитих, їх стріляли по тюрмах. А тут стояли бочки з вапном. Велика яма, клали штабелями, пересипали вапном і закопували. Неглибоко закопували, ніколи було, от воно і почало виходити на поверхню»⁵⁵. Петро Захарович зауважив, що «перед війною ні для кого вже в Биківні не було таємницею, що там коїться», німці організували розкопки масових захоронень, але самі «...тут нікого не стріляли! Німці стріляли у концтаборі, це звідси кілометрів сім, а тут – наші. Враги народу»⁵⁶. На запитання В. Симоненка: «...кого тут розстрілювали і коли найбільше ховали?», відповів: «Більшовиків. Старих лєнінців, тих, що робили революцію. А Сталін їх усіх постріляв! (Плаче)», а найбільше ховали «1937 і даже 1938. Пішло на спад тільки перед самою війною. Ну тоді вже було по три–чотири машини вночі. І без трамвая»⁵⁷. «А після війни забор розібрали на землянки, таке указаніє вийшло, машинами землю рівняли... Відмітьте: всі черепи прострелені ззаду. Німці – ті ставили в ряд і лупили з кулемета. А наші патронів шкодували, стріляли ззаду. Котрі ще живі були, на місці добивали, лопатами»⁵⁸, – розповідав далі Петро Захарович. «Він переконаний, що тут покладено людей більше, ніж у Бабиному яру. Тут усі поряд – правительство, колхозники, їх привозили з областей, судили в Києві – і сюди... Чекістів багато постріляли, тут окрема могила є, можу показати. Фросина Микитівна (жінка, яка підійшла до Л. Танюка після вечора пам'яті Курбаса. – Л. В.) – вона в школі працювала, знає – десь тут поляки поховані, дуже багато»⁵⁹. На уточнююче запитання Л. Танюка «про кіль-

⁵³ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 6... – С. 539.

⁵⁴ Там само. – С. 540.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. – С. 539.

⁵⁷ Там само. – С. 540.

⁵⁸ Там само. – С. 541.

⁵⁹ Там само.

кість...», – відповів: «Ну, це чотри чи п'ять гектарів. Та ще й Рибне, тут на кожному квадратному метрі – могили. У масових – люди лежали у п'ять–шість рядів. Пощитайте по машинах. П'ять–шість за добу, в кожній – 40–60 трупів, день за днём, чотири з половиною года»⁶⁰.

Такою гнітючою була розповідь очевидця про ті страшні події.

Подальша розповідь вже самого Л. Танюка про побачене є не менш жахливою, від записаного мороз пробирає по шкірі. Йдучи лісом, В. Симоненко звернув увагу друзів на хлопчаків, що були поряд:

«На галявці п'ятеро пацанів грали у футбол. На воротах стояв шостий, неприродно розповнілий, бігати важко.

– Хлопці як хлопці, – кажу – грають у м'яча.

– Ти подивись, **чим** (виділене – Л. Т.) вони грають...

Я підійшов ближче. Пацани грали у футболу черепом, простреленим з заду, у тім'я. Я потягнувся за тим черепом. Мені здалось, що він дитячий. Бо зовсім уже малий. Діти грали у футболу дитячим черепом, набитим сіном. На воротах лежали теж черепи – більші. Вимиті з землі, відшліфовані часом. Ми огледілися. Все навколо було всіяне черепами»⁶¹.

Л. Танюк розмірковував над тим, що

«тут і влада лежить, бо куди поділися потім всі ці Косіори й Посишеви? Пішли так само в якусь Биківню? Як не тут, то – десь у Москві? Бо за тим же правилом **найважливіших** (виділене. – Л. Т.) ворогів народу судили у Москві; під Москвою теж є такий могильник?»⁶².

Розповідь Петра Захаровича Л. Танюк зіставляв з раніше почутим і припускав наявність таких масових захоронень жертв репресій на території всього колишнього СРСР поблизу великих міст:

«Це співпадає з тим, що розказував раніше Антоненко-Давидович: групу Реденса привезли з Харкова до Києва і десь під Києвом розстріляли. Відплатили за гарну роботу... Логічно, що такі великі поховання мають бути біля всіх великих міст? Принаймні,

⁶⁰ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 6... – С. 541.

⁶¹ Там само. – С. 541–542.

⁶² Там само. – С. 542.

столицях республік? Обов'язково – Москва, Ленінград, Харків, Тбілісі»⁶³.

Л. Танюк розмірковував і над кількістю жертв Биківні, похованих тут лише протягом чотирьох років, у нього вийшла приголомшлива цифра:

«350 днів на чотири роки – це 1300 днів. Шість ходок на добу (а привозили ж і трамваєм) – це **триста** (виділене. – Л. Т.). За ніч! За 1400 днів – 420 000...а це ж не єдине місце поховання в Києві! До 1936 року ховали на Лук'янівському цвинтарі і на Байковій горі, збоку, де урвища... Здуріти можна від масштабів **одного міста** (виділене – Л. Т.), в якому не жило до війни й семисот тисяч жителів!!! Страчували й у внутрішньо мій тюрмі на Короленька, 15. І в підвалах будинку Мехліса. Кажуть, розстріляних у “кіровській справі” поховали таємно (вночі) на Лук'янівському кладовищі – зарили під асфальт доріжок»⁶⁴.

Спогадами про почуте ділиться й І. Жиленко:

«Не мистецтвом єдиним жили члени КТМ. Я пам'ятаю, як сиділи ми, приголомшені почутим, коли Танюк, Горська і Симоненко розповідали про відвідини Биківні. Про черепи з дірочками, якими діти грають у футбол. Було вирішено створити комісію для перевірки місць масових поховань розстріляних у 30-х роках»⁶⁵.

Тож восени 1962 р. у середовищі КТМ була створена комісія з перевірки чуток про масові поховання жертв репресій у Биківні. Діяла вона на громадських засадах. До її складу увійшли Лесь Танюк – голова, Алла Горська та Василь Симоненко. Вони звернулася до Київської міської ради з Меморандумом. У ньому вказувалося на необхідності проведення відповідних досліджень на місцях розстрілу жертв репресій 1930-х рр., створення комісії для розслідування подій, що відбувалися у Биківні, оприлюднити і облаштувати місця поховання репресованих. Документ був складений не від імені всього КТМ, а від імені Комісії⁶⁶.

⁶³ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 6... – С. 542.

⁶⁴ Там само. – С. 543.

⁶⁵ *Жиленко І.* Homo feriens: Спогади... – С. 160–161.

⁶⁶ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 6... – С. 650.

Пошукова діяльність КТМ жертв сталінських репресій не залишилася поза увагою органів державної безпеки. Л. Танюку дали зрозуміти, що жодних розслідувань ніхто проводити не буде, оскільки всі знають, що в Биківні поховані «жертви фашистських окупантів»⁶⁷.

Окрім Л. Танюка, щоденникові записи робив і В. Симоненко. Його «Окрайці думок» розпочинаються записом від 18 вересня 1962 р.:

«Зачинаю цей щоденник не тому, що хочеться побавитися у великого. Мені потрібен друг, з яким я міг би поділитися геть усіма своїми сумнівами. Вірнішого і серйознішого побратима, ніж папір, я не знаю»⁶⁸.

Для нас цікавим є той факт, що у щоденнику В. Симоненко не занотував жодного слова про поїздку до Биківні. Хоча саме на нього, на думку Л. Танюка, поїздка до Биківні справила найбільш гнітюче враження:

«А був же ліс... Такого не забудеш. ... Йому мусило це запектися – з тим футболем і дитячими черепами. Я думаю, поштовхом до самого факту записування в щоденник – і стала та історія. І саме її він залишив поза папером... Чи все таки десь записав?»⁶⁹.

Та й дата знайомства з А. Горською не відповідає дійсності. Третього вересня 1963 р., розповідаючи про поїздку до Канева, В. Симоненко записав:

«У Каневі я познайомився також з художницями А. Горською та Г. Зубченко»⁷⁰.

Цей факт викликає багато запитань та припущень. Л. Танюк вважає, що неточності В. Симоненко робить свідомо:

«Впала в око одна неточність. Умисна чи випадкова – не знаю. Мабуть, умисна, бо й щоденникові не довіряв найголовнішого»⁷¹.

⁶⁷ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 6... – С. 681–682.

⁶⁸ Симоненко В. Берег чекань / Вибір і коментарі Івана Кошелівця. – Нью-Йорк: Пролог, 1965. – С. 171.

⁶⁹ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 11: Щоденники 1965 р. (січень–серпень). – К.: Альтерпрес, 2007. – С. 429–430.

⁷⁰ Симоненко В. Берег чекань... – С. 179.

⁷¹ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 11... – С. 428.

Розмірковуюючи над такою невідповідністю у датах та відсутністю найбільш емоційних спогадів у щоденнику, Л. Танюк задавався питанням існування альтернативних записів у В. Симоненка, досі невідомих широкому загалу:

«Василь не згадує того навмисне! І вписує Аллу в щоденник пізнішим числом, ніж було. Втім, це лише “окрайці”, – може існують ще якісь округлини? Досі потаємні? Ось яка деталь. Ми були там у першій половині вересня. А його перший запис – 18 вересня 1962 року. Не хоче записувати про таке?»⁷².

На початку січня 1971 р Л. Танюк звернувся з листом про Биківню як місце розстрілів жертв НКВС до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста⁷³. У ньому автор детально розповів про поїздки до Биківні у 1962 р. разом з А. Горською та В. Симоненком та про все побачене й почуте там від свідків і реабілітованих, які повернулися з таборів. Він відразу ж заперечив офіційну версію про німецькі розстріли у Биківні, наголосивши, що це «можливе місце ежовських та беріївських розстрілів». Л. Танюк також висловив припущення, що подібні поховання могли б бути поблизу кожного з великих міст УРСР, оскільки там також відбувалися масові розстріли. Як приклад, навів розкопки поблизу Вінниці⁷⁴. Він закликав тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста посприяти у встановленні правди про жертви Биківні:

«Шановний Петре Юхимовичу! Не я один вважаю, що людям, замордованим ягодо-ежовськими та берієвськими садистами, треба віддати останню шану й по-людськи впорядкувати їхні могили. Хоч би хто вони були. Неупереджена ексгумація здатна підтвердити чи заперечити дані, зібрані нами й передані до київського міськвиконкому як офіційний “Меморандум № 3” Клубу Творчої Молоді; його можна розшукати в архівах»⁷⁵.

⁷² Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 11... – С. 430.

⁷³ Там само. – Т. 27... – С. 74–77; *Його ж. Лінія життя...* – Т. 2... – С. 4–6.

⁷⁴ Детально див.: Вінниця: Злочин без кари / Ред. і упор. Є. Сверстюк, О. Скоп. – К.: Воскресіння, 1994. – 333 с.; Народовбивство в Україні: Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці / Ред. та передм. О. М. Романів.– Львів: Збруч, 1995. – 264 с. та ін.

⁷⁵ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 27... – С. 74–77; *Його ж. Лінія життя...* – Т. 2... – С. 4–6.

Із Биківнею пов'язана й особиста трагедія родини Л. Танюка. Адже там знайшов вічний спочинок його дід по материнській лінії – Микола Юлійович Кенігсфест, німець за національністю, який пропав без вісти у 1930-х рр. Його звинуватили у «шпигунстві на користь фашистської Німеччини» й розстріляли вже перед війною. Бабусю від репресій врятувало те, що перед самим арештом вони розлучилися. Вже у першому щоденниковому записі 16 січня 1956 р. Л. Танюк розповів цю сімейну історію. Мама Леся Степановича на початку 1956 р. їздила до Києва і клопоталася про долю свого батька:

«Татові всі ті клопоти були не до душі, він ні в які зміни не вірив і радив нікуди не лізти: “Хвиля піде вгору – прибий.., а потім відбий... Хто не постережеться, того потягне в море“. Гадаю, він говорить такі речі для острашки, бо на глибині душі сентиментальний. І як вип'є – неодмінно плаче, і то дуже гірко»⁷⁶.

Родинна трагедія і страх перед невідомим «завтра» знайшла продовження у щоденниковому записі від 26 травня 1969 р., коли Танюк розповів батькам про поїздку до Биківні:

«Говорили ми про “тих, що в чорній лежать землі”. Моєю розповіддю про могили розстріляних під Києвом батько був наполоханий дуже: “Не лізть у це діло. Не лізть. Не допоможеш ані їм, ані собі...”. Мама тільки сказала, що там десь у тих братських могилах – похований і наш дід, її батько – Микола Юлійович Кенігсфест, голова київської гільдії юристів, нащадок прибалтійських баронів. Батько замахав на неї руками й зажадав мовчати, бо то розмова не для цих, мовляв, стін. Дід був “радянський німець”. Його взяли як фашистського шпигуна»⁷⁷.

Наступним був вечір пам'яті Миколи Куліша 23 грудня 1962 р. Обидва вечори відбувалися у Жовтневому палаці і мали неабиякий суспільний резонанс. Ведучим вечора пам'яті М. Куліша був М. Бажан. Саме він тоді у виступі наважився вперше згадати про підвали Жовтневого палацу, де в 1930-х рр. відбувалися катування та масові розстріли, зокрема й української інтелігенції. Того ж вечора Л. Танюк у щоденнику записав:

⁷⁶ Танюк Л.С. Слово. Театр. Життя. Вибране в 3-х томах. Том 3: Життя. – К.: Альтерпрес, 2003. – С. 11.

⁷⁷ Танюк Л.С. Лінія життя... – Т. 1: 1964–1970. – С. 296–297.

«Вечір – унікальний! Вів Бажан. Рукопис його виступу – у мене. Студенти мало не зірвали йому промови. Скаже кілька слів – а жорстка зала скандує: “Людина стоїть у зореноснім Кремлі, Людина у сірій військовій шинелі...”. Жах! І лише коли він дійшов до “підвалів цього будинку, де катували Миколу Куліша...”, йому вдалося взяти їх у руки. Сильний виступ, задав тон»⁷⁸.

Як слушно зауважив С. Білокінь, один з безпосередніх учасників вечора пам’яті М. Куліша:

«Бажан передав Танюкові не що інше, як контрольо-виправдальний документ, призначений, правдоподібно, для ЦК, а Танюкові вручений для вивчення й орієнтації»⁷⁹.

Адже у машинописному тексті виступу М. Бажана було:

«[...] аж до підвалин цього ж будинку, де ми нині зібралися, до холодних соловецьких берегів, де він загинув жертвою злочинних порушень ленінської справедливості у часи культу Сталіна»⁸⁰.

Свої переживання та емоції від почутого з уст М. Бажана передала у спогадах й І. Жиленко, яка відчувала «єднання поколінь та вікову солідарність» між учасниками КТМ:

«Я це особливо відчула тоді, в грудні 1962-го, на вечорі пам’яті М. Куліша, коли Микола Бажан трохи підняв завісу над таємницею підвалин катівень, над якими відбувся наш вечір. Серце кам’яніло од гніву і жалю. Плужник, Курбас, Підмогильний, Косинка... Ім’я їм – океан української духовності. Ім’я їм – вічність... нам розповідали, як били маузером по голові Григорія Косинку, аби примусити його стати на коліна. Йому пробили голову, але на коліна – живим – не поставили. Ми наснажувалися відвагою»⁸¹.

Доволі символічним є й те, що вечори пам’яті репресованих Леся Курбаса і Миколи Куліша відбулися у Жовтневому палаці культури. Як відомо, саме приміщення будувалося спеціально для Інституту шляхетних панянок за проектом архітектора В. Беретті у 1832–1842 рр. Після перенесення столиці з Харкова до Києва у 1934 р. у будівлі розмістили наркомат внутрішніх

⁷⁸ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 6... – С. 843.

⁷⁹ Білокін С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965)... – С. 48.

⁸⁰ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 6... – С. 844.

⁸¹ Жиленко І. Homo feriens: Спогади... – С. 154.

справ та в'язницю, неподалік знаходився «будинок Мехліса» (Лев Мехліс⁸² – начальник головного політуправління Червоної Армії, один з організаторів масових репресій у СРСР. – Л. В.). У підвалах та «будинку» й відбувалися катування і розстріли репресованих. Спочатку розстріляних навіть ховали поблизу палацу:

«Перші три–чотири місяці в 1934 р., коли сюди переїхали з Харкова, розстріляних уночі нікуди не вивозили; ховали **на схилах** (виділене. – Л. Т.) того пагорба, де зараз Жовтневий палац! На схилах, – де Інститутська вулиця! І ці завітчані пагорби – велетенські братські могили»⁸³.

То ж М. Бажан не даремно згадав про підвали Жовтневого палацу як про катівню.

Не оминув увагою жахливе минуле Жовтневого палацу й Л. Танюк на сторінках щоденника. Багато чого про репресії знав директор Київського Жовтневого палацу культури О. Авдюшко, який «явно хоче перетворити палац у щось людське». Тоді ж він і розповів Л. Танюку про розстріли в підвалах приміщення. За словами Л. Танюка, він

«був дуже вражений тим, що чого від нього, признатись, не сподівався. Його мучить те, що в цих стінах і в цих підвалах – до війни – розстрілювали!.. тут була служба Мехліса: Авдюшко вимовив це прізвище так, як сказав би про Гітлера... Його фраза: “А ви думаєте, театр в такому місці – може получиться?”, – примусила мене замислитися. А може, це й була б данина пам'яті тих, хто там закатований?»⁸⁴.

У одному з його записів за 1962 р. зазначалося:

«Записав це тому, що сьогодні один добрий чоловік водив мене по вже відремонтованих підвалах цього будинку, будинку Мехліса. Може, я надто вразливий, але в одному місці я точно відчув, що тут розстрілювали, далі – закладено цеглою, але там має бути щось... камери? Конвеєр почав діяти відразу після перенесення столиці до Києва»⁸⁵.

⁸² Детальніше див.: Рубцов Ю.В. Alter ego Сталина. – М.: Звонница-МГ, 1999.– 302 с.; *Его же*. Мехліс: Тень вождя. – М.: Вече, 2011. – 384 с.

⁸³ Танюк Л.С. Твори: 60 т. – Т. 6... – С. 543.

⁸⁴ Там само. – Т. 5... – С. 459.

⁸⁵ Там само. – Т. 6... – С. 260.

Страшну таємницю Жовтневого палацу знав і завгосп Аким Кузьмич, який скаржився, що в підвалах «воняє трупним запахом». Одного разу він все ж таки наважився про неї розповісти:

«Але тут розстрілювали лише найголовніших... Інших – де прийдеться, був коридор, людину вели ніби до вікна вгорі коридору, ковтнути повітря – постріл, відтягували в сторону, відкривали залізні двері, вводили наступного... А внизу були сараї, там також розстрілювали, але вдень, включали мотор, це називалась ніби котельня...»⁸⁶.

Розповідав він про це з острахом, але з впевненістю, що правда розкриється, тим паче, що його рідні «також тут лежать»:

«Все це рано чи пізно стане відомо... Мої теж тут лежать. Працюю тут – і хоч крізь землю провалився... невже все забудемо? Невже пробачимо?»⁸⁷.

Закрита доповідь М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС справила на 18-річного Л. Танюка колосальне враження, перевернула світогляд, змусила по-новому подивитися на все, що відбувалося у країні. «Вона все в мені перевернула», – написав Л. Танюк у щоденнику 28 грудня 1956 р.⁸⁸ У 1956 р. він працював ливарником-формувальником на луцькому заводі і саме йому довірили читати на зборах закриту доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки»:

«Червона брошурка з окремим номером, видали під розписку, пересторога й таке інше. Зібрали усіх у червоному кутку – і я почав читати. Колосальний виступ! Це просто перевертає все, чому нас учили й виховували!»⁸⁹.

А ще три роки потому юнак оплакував смерть «батька народів»:

«Коли Сталін вмер, я плакав. Плакав, як невішне дитя: як ми тепер без нього житимемо? Тепер я знаю про нього таке, що й не можу повірити у той свій плач»⁹⁰.

⁸⁶ *Танюк Л.С.* Твори: 60 т. – Т. 6... – С. 543.

⁸⁷ Там само. – С. 544.

⁸⁸ *Танюк Л.С.* Слово... – Т. 3... – С. 70.

⁸⁹ Там само. – С. 26.

⁹⁰ Там само. – С. 25.

Він щиро, з юнацьким максималізмом, вірив у те, що розвінчання культу особи і процеси, що розпочалися у країні, зокрема й реабілітація, сприяли відновленню демократії та поверненню законності:

«Взялися за реабілітацію невинно засуджених. (Мама – вічний скептик: “Раніше репресували "трійки", тепер такі ж "трійки" реабілітують. А завтра?”). Хочуть усіх до 15 жовтня реабілітувати. Демократію відновлено, законність теж, відтепер будуть лише ленінські норми життя»⁹¹.

Тоді він ще не підозрював, з якою «законністю» і «демократією» його покоління доведеться зіткнутись у майбутньому.

Проблема репресій та реабілітації є однією з наскрізних ліній всього «Щоденника» Л. Танюка. Допитливість, прагнення осягти і розібратися у тогочасних суспільних процесах, з'ясувати для себе причинно-наслідкові зв'язки того, що відбувається нині із подіями недалекого минулого, зрозуміти і вибудувати з цього всього логічний ланцюжок – далеко не всі завдання, які ставив перед собою юнак. Пізніше ця допитливість, пошуки правди стане однією з основних рушійних сил частини «шістдесятництва». Вже тоді, 1956 р., він задавався питанням, чому здебільшого говорять про реабілітацію партійного керівництва, а прості люди залишаються поза увагою, чому людей розділяють на два сорти – комуністів і некомуністів, чому про реабілітацію простих людей обмаль інформації? Адже ж відомо, що терор мав масовий характер:

«Але ось яка проблема. Говорять в основному про репресії над видимими членами партії і комсомолу. Тобто, все-таки мова йде про керівництво. Водночас пишуть, що і розповідають, що терор був масовим, що розстрілювали колгоспників, інженерів, робітників, студентів, священників. Брали за те, що був колись офіцером, що батьки були професори чи аристократичного роду. Однак щось про реабілітацію простих людей пишуть мало. Чому? І чому про це нема в літературі? Бояться писати – чи не пропускає цензура»⁹².

⁹¹ Танюк Л.С. Слово... – Т. 3... – С. 48.

⁹² Там само. – С. 71.

Наприкінці 1956 р. вже було відомо про реабілітацію українських письменників М. Куліша, М. Зерова, Б. Антоненка-Давидовича та ін. Л. Танюк занотовує їх всіх до свого щоденника. Творчість не так давно репресованих митців викликала зацікавленість:

«І непогано було б прочитати цих реабілітованих письменників, що вони там таке писали?»⁹³.

Він тоді й уявити не міг, що доля зведе його з окремими з них.

Та чи не найбільше запитань, нерозуміння і несприйняття викликали парадокси реабілітації, що не вкладалися в голову юнака, й породжували все більше запитань. Ідеться про «спецпоселення» для реабілітованих громадян. Коли ні в чому невинним людям заборонялося проживати у місцевості, де вони мешкають, лише через те, що можуть бути гіпотетично «потенційно небезпечними», оскільки не відмовилися від своїх поглядів і мислять не так, як інші. Л. Танюк вважав це «згортанням реабілітаційної кампанії» і на жовтень 1958 р. мав вже три таких приклади⁹⁴. І якщо в перший рік після XX з'їзду КПРС і початку реабілітації він вважав, що на Хрущова треба молитись хоча б за те, що він спинив

«найбільше зло культу – знищення родини, сімейної довіри, взаємин між батьками і дітьми»⁹⁵,

то вже 1958 р. задається питанням, чи не почався новий виток репресій:

«Яка ж тоді це в біса демократизація? Сталін жив, Сталін буде жить? Для чого ж тоді стільки рефлексій про культ особи і його наслідки?»⁹⁶.

Ще через два роки, коли реабілітація не перебувала на порядку денному як одна з ключових тез партії і державного керівництва, і проходила доволі мляво, Л. Танюк занотував:

«Страх є від того, що найгіршим витворам сталінського режиму уже не дають належної оцінки [...]. Смерть Скрипника, самогуб-

⁹³ *Танюк Л.С.* Слово... – Т. 3... – С. 71.

⁹⁴ Там само. – С. 475.

⁹⁵ Там само. – С. 130.

⁹⁶ Там само. – С. 476.

ство Хвильового, дати справжнього розстрілу українців на Соловках – досі все засекречено й оповито легендами. Що за цим стоїть? Для мене очевидно, що тут є бажання системи не завдати самій собі удару [...]. Але це породжує у суспільстві подальше лицемірство, нездатність довіряти один одному, навіть вдома, у родині. Лише ми дичавіємо в жорстокості й байдужості, – чи це загальносвітовий процес – тут мої сумніви, тут гвіздок в голову. Що більше я читаю, то більше переконуюся, як низько може впасти людина, не підкріплена вірою»⁹⁷.

Чим більше він читав, дізнавався нового, тим більше його вражали суть і масштаби репресій та терору. У нього не залишалося жодного сумніву, що прагнули знищити найкращих, фахівців і спеціалістів у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства, кого не знищили – залякати і створити аморфну, покірну масу. Високоосвічені й інтелігентні, працьовиті люди надто вже виділялися з сірої маси, тим паче, що саме вихідцям з неї й «пощастило» розбудувувати «нове суспільство», де за основу було взято класовий підхід. У одному з березневих записів за 1960 р. Л. Танюк занотував цитату одного з організаторів «червоного терору» Мартина Лациса (звинувачений у приналежності до контрреволюційної націоналістичної організації, арештований у 1937 р. і розстріляний 1938 р., реабілітований 1956 р.⁹⁸), яка й розкрила весь зміст і сутність терору:

«Не шукайте у слідчому матеріалі доказів того, що звинувачений чинив словом чи ділом супроти радянської влади. Перше, про що ви маєте його запитати – це до якої класи він належить, якого він походження, освіти, якого фаху. Ці запитання й повинні визначити долю звинуваченого. У цьому сенс і суть червоного терору»⁹⁹.

На перший погляд, доволі безглуздий і дивний вибір міри винуватості, а отже, і ступеня покарання, тої чи іншої людини у

⁹⁷ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 4... – С. 553.

⁹⁸ *Усенко І.Б.* Лацис (Лацис-Судрабс) Мартин (Мартиньш) Іванович (Янович) // *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2009. – С. 54–57.

⁹⁹ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 4... – С. 399.

злочині, якого вона не скоювала. Але саме ним і керувалися більшовики протягом не одного десятиліття.

Загалом, Л. Танюк (на початок 1960-х рр. – Л. В.) означив три хвилі репресій української інтелігенції: справа, пов'язана зі «Спілкою визволення України»¹⁰⁰ (1929 р., сфабрикований процес для боротьби з «націоналістичними контрреволюційними елементами» в середовищі української наукової інтелігенції та церковних діячів. У справі засудили С. Єфремова, Л. Старицьку-Черняхівську, В. Дурдуківського та ін. – Л. В.); 1934 р. (партійні чистки і вбивство Кірова, репресії представників національних громад. – Л. В.) і 1937 р. (хвиля розстрілів української інтелігенції – в'язнів Соловецького табору):

«Перший захід – процес СВУ. Невідомо, чи існувала ця організація, але існувала як знак, як назва процесу, де звинувачували всю стару українську інтелігенцію. Всю! І “молодим” дали право їх терзати. Коли “молоді” підрізали власне коріння, їх було легше викорчувати ще “молодшим”. Так і йшло, генерація за генерацією. Потім був 1934–й рік – другий великий захід. Забрали весь цвіт уже української радянської інтелігенції, брали теж найталановитіших. Всіх інших забрали в 1937 році. Ви собі не уявляєте, яке враження це справило на народ! Прості люди за своєю природою чесні. Ніхто й не вірив ніколи у цей масовий “шпіонаж” та “контрреволюцію”. Загинули найталановитіші люди! ... Звичайно, на тих, хто лишився, це справило страшне враження, відбилося на них катастрофічно»¹⁰¹.

Л. Танюк був переконаний, що «основну частину тих, що пропали безвісти», треба шукати саме серед розстріляних за вироком особливих «трійок» у період «з другої половини жовтня по 10 листопада 1937 року»¹⁰². Як приклад – згадував випадок з неправдивими документами про смерть Л. Курбаса.

¹⁰⁰ Детально див.: *Пристайко В. І., Шаповал Ю. І.* Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

¹⁰¹ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 5... – С. 472.

¹⁰² Там само. – Т. 15: Щоденники 1966 р. (грудень) –1967 (січень–березень). – К.: Альтерпрес, 2010. – С. 585.

Безпосередньо сталінський терор Л. Танюк не обмежував виключно періодом, який увійшов в історію під назвою «Великий терор», а розглядав його системно, виділяючи у ньому три хвилі: «шахтинська справа» або ж репресії технічної інтелігенції старого покоління (1928 р. було арештовано понад 100 «шкідників» – фахівців вугільної промисловості Донбасу. Операція слугувала початком боротьби зі «шкідництвом», насправді ж – для репресій на території всього колишнього СРСР. – Л. В.); Голодомор; «партійна чистка» (розпочалася 1933 р. з боротьби за «очищення партії» від «класово ворожих елементів». Саме її вважають прологом до «Великого терору». У 1934 р. створили загальносоюзний та республіканські Народні комісаріати внутрішніх справ (НКВС). НКВС СРСР очолив М. Єжов, якого 1938 р. змінив Л. Берія. – Л. В.). Так, у щоденнику за 6 червня 1974 р. Л. Танюк занотував:

«Я б не обмежував сталінський терор 1937-м роком. Це спрощення, і зумисне. Перша хвиля – це так звана “шахтинська справа”, “шкідники” і “Промпартія”, помножені в республіках на розстріл інопартійців (тобто не більшовиків). Іншими словами, Сталін взявся за індустріалізацію – пшик – хто винен? Інтелігент, інженер, науковець – ті, які були ще зі старою освітою, не шпана... А позаяк їх підтримувала культура й література – здавай на мотлох стару інтелігенцію (разом з церквою). Далі – селянство, опір колективізації, штучний голод – гадаю, не менше 10 мільйонів, хоч би що там верзли статистики. Третя хвиля – це вже партія, стара гвардія, найближчі соратники. Хвиля садистична і керована, **підтримана** (виділення – Л. Т.) масами, які більшовиків **не любили** (виділення – Л. Т.), ні старих, ні молодих, і були раді погромові... Як на мене, найвагоміший чинник репресій – страх. Страх тваринний, мірка по собі (якщо я такий, то чому повинен бачити в інших інше?) Вони такі ж ниці, як я, і якщо не я їх, то вони – мене»¹⁰³.

Роки «Великого терору» Л. Танюк вважав шоковими у психологічному плані, а 1938 – знаковим. Масштаби мільйонів арештованих та розстріляних вражали. Прихід до НКВС Л. Берії не сприяв розрядці і в суспільстві, і в партійному середовищі,

¹⁰³ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 35: Щоденники без купюр, 1974 р. (травень–серпень). – К.: Альтерпрес, 2015. – С. 220.

зокрема. Тотальне вбивство і знищення навіювали страх перед арештами на кожного:

«[...] усі нагорі розуміли – арештувати можуть кожного, незалежно від заслуг і посади. Процес Бухаріна, Рикова і Зінов'єва, повальне вбивство командармів, комдивів і комбригів, знищення інженерного крила армії, науки, медицини»¹⁰⁴.

Л. Танюк слушно вважав, що основне завдання Й. Сталіна – знищення дореволюційних більшовицьких та старих чекістських кадрів і формування нової партії, нової генерації для яких «старі» кадри є потенційними ворогами та «шпигунами»:

«Сталін формував **нову партію** (виділено – Л. Т.), герої революції чи “ленінці” йому були потрібні лише мертвими. Сам він і призначав їх героями – мертвих... Не краще вийшло й з чекістами. На кінець 38-го **нікого із** старої гвардії **Дзержинського** (виділено – Л. Т.) вже не залишилося – катування, фальшиві визнання, розстріли без суду й слідства або епідемія самогубств. Цій старій гвардії вірилося, що Сталін лише хоче з їхньою допомогою “зачистити” “троцькістів”, а вождів після показової “вистави” відпустять на всі чотири сторони. Смертні вироки Бухаріну, Каменеву, Зінов'єву, які вже не були тоді жодною загрозою Сталінові, нарешті витверезили досвідчену чекістську верхівку. Та було пізно – Сталін всю її пустив під ніж – руками молодших, яким якнайшвидше хотілося місця під сонцем – старша генерація їм заважала. [...] Всю старшу генерацію Сталін зробив міжнародними шпигунами, зрадниками, диверсантами й убивцями. Тобто Сталін надурив і їх, тертих пройдисвітів і катів, у яких руки були по лікоть в крові. А позаяк злочинів за ними справді було – криваве море без берегів, ніхто за ними особливих сліз не проливав. Отже, Сталін і тут одержав жадану “всенародну підтримку”»¹⁰⁵.

Л. Танюк проводив паралелі між Сталіним і Гітлером у способах досягненні влади і вважав, що Коба потай йому симпатизував. Співпраця двох керівників проявилася не лише у підписанні пакту про ненапад, а й у подібності способу вирішення «єврейського питання»:

«[...] на кінець 1939 року євреїв з НКВД криваво “вичистили”».

¹⁰⁴ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 37: Щоденники без купюр, 1975 р. (січень–березень). – К.: Альтерпрес, 2016. – С. 99.

¹⁰⁵ Там само. – Т. 37... – С. 99–100.

Автор записів чітко усвідомлював, що головним злом, винуватцем і організатором усіх репресій і «чисток» є сам Сталін, а всі інші, – лише маріонетки й виконавці, якими він так вміло керував:

«Отже, 38–39 роки – роки абсолютного знищення старої верстви чекістів... Знищення однієї генерації садистів – і явлення цілком нової когорти (не менш жорстокої!) – тепер уже під орудою обережного й дальnobійного Берії. Механіка репресій і розстрілів залишалися тією ж – бо це була сталінська механіка – усі оті Ягоди і Єжови тільки її виконавці, кривавий ляльковий театр вусатого Карабаса-Барабаса»¹⁰⁶.

Цілком очевидно, що всі роздуми і переживання, породжені доповіддю М. Хрущова «Про культ особи і його наслідки», вибірковість і парадокси реабілітації спонукали Л. Танюка взятися за вкрай необхідну, але водночас ризиковану справу – підготувати словник репресованих.

«Я тепер усіх на це діло накручую – потрібен словник, енциклопедія – треба знати весь обшир репресій. У пресі про це мовчать»¹⁰⁷, –

записав він у березні 1960 р. Однак, на нашу думку, початок списку поклали записи від 28 грудня 1956 р. Адже саме тоді Л. Танюк вніс до свого щоденника перші 12 прізвищ репресованих і на той час вже реабілітованих українських письменників: В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, Ів. Микитенка, М. Зерова, Є. Плужника, П. Капельгородського, М. Ірчана, М. Куліша, В. Гжицького, Б. Антоненка-Давидовича, В. Підмогильного, Г. Хоткевича¹⁰⁸.

Перший запис з поміткою «Матеріали до словника репресованих» з'явився у 4-у томі щоденника за 1959 р. і складався з 17 прізвищ¹⁰⁹. Справа ця була доволі ризикована і копітка. Він все життя збирав по крупинці інформацію з найрізноманітніших джерел: старої преси, періодичних видань, мемуарів, спо-

¹⁰⁶ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 37... – С. 100–101.

¹⁰⁷ Там само. – Т. 4... – С. 400.

¹⁰⁸ *Танюк Л.С.* Слово... – Т. 3... – С. 70–71.

¹⁰⁹ *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 4... – С. 77–78.

гадів, словників, архівів і т. д. У роботі на «Списком репресованих» Л. Танюка підтримував Б. Д. Антоненко-Давидович. У щоденнику за 28 липня 1967 р. зазначалося:

«Він не байдужий до мого “Списку репресованих” і пообіцяв за місяць–два дати мені “скільки зможу прізвищ, може без подробиць, подробиці потім...”. Світличний переказував, що в тих іменах, які він мені давав, є й Антоненко-Давидовичева доля. “До виходу вашого “Словника...” я, звісно, не доживу, та й ви вже будете у моїх літах... Якщо не полишите цієї затії раніше...”. Не полишу. Пообіцяв я йому – аби вистачило здоров’я»¹¹⁰.

Прямо чи опосередковано допомагали зі списком і вчитель Л. Танюка – М. Крушельницький, і шанована всіма пані Оріся (саме так звертається до неї автор на сторінках щоденника) – Ірина Стешенко (онука Михайла Старицького. – Л. В.), Б. Дейч, В. Загоруйко та інші, які чимало могли розповісти, порадити, познайомити з людьми, які могли б допомогти у цій справі. Багато інформації автор отримував під час різних зустрічей, розмов, дискусій. Часом навіть якась випадкова згадка ставала зачіпкою для подальших пошуків. Маючи гарну пам’ять, Л. Танюк ретельно занотовував все, що його цікавило, а потім шукав інформацію у найрізноманітніших джерелах. Деякі виписки надав йому В. Чорновіл¹¹¹.

Розмірковуючи над природою тоталітаризму, репресій, рефлектуючи на події минулого і сучасності, Л. Танюк наполегливо працював над своїм «Словником...», сумніваючись, чи втілиться колись його мрія: «[...] я укладаю “Словник репресованих” (без надії його видати)»¹¹², – записав він у жовтні 1970 р.

Списки репресованих у Л. Танюка – це не просто перелік прізвищ з роками життя і смерті. Можна сказати, що це окрема персональна картка на людину із наявною на той час інформацією. Окрім років життя, обов’язково вказувалася професія,

¹¹⁰ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 17: Щоденники, 1967 р. (липень–вересень). – К.: Альтерпрес, 2011. – С. 285.

¹¹¹ Там само. – Т. 4... – С. 400.

¹¹² Там само. – Т. 26: Щоденники без купюр, 1970 р. (березень–грудень). – К.: Альтерпрес, 2013. – С. 329.

коли і за що репресували, родинні зв'язки (тим паче, якщо сама постать була відомою, або перебувала у родинних зв'язках з державними чи партійними діячами) з іншими репресованими, місце розстрілу і поховання. Таку форму подання інформації Л. Танюк обрав не випадково, адже вона давала доволі вичерпну інформацію довідкового характеру. Якщо ж інформації на момент запису було обмаль, або вона мала суперечливий чи сумнівний характер, то такі матеріали мають припис на зразок «навести довідки», «розпитати», «уточнити»¹¹³.

Практично у кожному томі його «Щоденника», є записи з позначкою «до списку репресованих...», «до списку...», «до словника репресованих...», «для списку...»¹¹⁴. Найчастіше він вживав два перші словосполучення. Іноді прізвища репресованих доводиться шукати безпосередньо на сторінках записів серед різноманітних матеріалів. Часто окремі записи присвячені репресованим, але вони не мають зазначених вище позначок, і лише зі змісту прочитаного розумієш їхнє значення¹¹⁵. Список не обмежувався лише жертвами сталінського режиму часів «Великого терору», а був значно ширшим і включав жертв всього періоду радянського терору.

Окрім «списку репресованих», трапляються на сторінках щоденника і такі позначки на кшталт «до списку... тих, хто реп-

¹¹³ Див.: *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 6... – С. 460; Т. 31: *Щоденники без купюр*, 1972 р. (вересень–грудень). – К.: Альтерпрес, 2014. – С. 258 та ін.

¹¹⁴ Див. *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 4... – С. 400–402; Т. 6... – С. 270; Т. 8: *Щоденники 1963 р.* (липень–грудень). – К.: Альтерпрес, 2006. – С. 378–385; Т. 9: *Щоденники 1964 р.* К.: Альтерпрес, 2006. – С. 204–209; Т. 11. – *Щоденники 1965* (січень–серпень). – К.: Альтерпрес, 2007. – С. 353–357; 359–368; 446–451; Т. 16: *Щоденники 1967 р.* (квітень–червень). – К.: Альтерпрес, 2010. – С. 346–348; Т. 25... – С. 85; Т. 29: *Щоденники без купюр*, 1972 р. (січень–серпень). – К.: Альтерпрес, 2014. – С. 527; Т. 33: *Щоденники без купюр*, 1973 р. (травень–вересень). – К.: Альтерпрес, 2014. – С. 370–372; Т. 35... – С. 309–310; Т. 36: *Щоденники без купюр*, 1974 р. (вересень–грудень). – К.: Альтерпрес, 2015 – С. 221–224 і т. д.

¹¹⁵ Див.: *Танюк Л.С.* Твори: в 60 т. – Т. 4... – С. 440; Т. 8... – С. 138; 238–239; Т. 31... – С. 258–260.

ресував»¹¹⁶. Хоча, як відомо, кати часто самі ставали жертвою репресій і, таким чином, потрапляли вже до іншого списку. Доволі промовистою у цьому плані є доля Матвія Бермана, комісара 3-го рангу, керівника ГУЛАГу, а потім заступника наркому внутрішніх справ, якого арештували і розстріляли у грудні 1938 р.

«Матвій Давидович Берман заслуговує окремої книги. Його доля – дзеркало цієї системи, її моралі й чину. На Бермані можна дати всю анатомію репресій»¹¹⁷, – занотував Л. Танюк.

Іноді, зазначаючи прізвище у «Словнику...», Л. Танюк посилався на безпосереднє джерело інформації. Так, занотовуючи інформацію про реабілітацію письменників В. Еллана-Блакитного, В. Чумака й І. Микитенка 1956 р., позначив: «Радянська Україна». 18 липня, 28 липня»¹¹⁸. Інший приклад: додаючи до свого «списку репресованих» Яновського Віктора Феофіловича, розстріляного 1938 р., зазначив:

«Джер.: Яновський Георгій Вікторович, К., Толстого 5 а, кв. 27»¹¹⁹.

Зауважимо, що подібні записи на сторінках щоденника траплялися не часто.

Назвати точну кількість прізвищ у списку Л. Танюка надзвичайно складно. Як зазначає О. Зарецький:

«[...] в його списку лише в цих перших дванадцяти томах – кілька десятків тисяч прізвищ!»¹²⁰.

Лесь Степанович Танюк сподівався

«дожити до того часу, коли Україна спроможеться видати **повну енциклопедію**¹²¹ (виділене. – Л. Т.) героїв – жертв тоталітарно-

¹¹⁶ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 27... – С. 326–327.

¹¹⁷ Там само. – Т. 16... – С. 347.

¹¹⁸ Танюк Л.С. Слово... – Т. 3... – С. 70.

¹¹⁹ Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 25... – С. 278.

¹²⁰ Зарецький О. Універсум шістдесятництва // Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 13: Щоденники 1966 р. (січень–травень). – К.: Альтерпрес, 2009. – С. 9.

¹²¹ Саме тому Л. Танюк активно підтримував ідею створення науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» – мартирологу жертв політичних репресій радянської доби. Всього вже видано 118 книг, оприлюднено понад 600 тис. анованих прізвищ.

го режиму, – тоді й мої прізвища долучаться до страшного реєстру втрат»¹²².

Таким чином, аналіз щоденників «шістдесятників» дозволив простежити їх погляди на результати масових репресивних акцій під час «Великого терору» в українській історії. Зазначена інформація розкрила особливості формування світогляду «шістдесятників», трансформації їх поглядів на проблему оцінки «здобутків» сталінського періоду в історії СРСР. Щоденники «шістдесятників» віддзеркалюють внутрішній світ української інтелігенції, яка була фактично вихована на жорстких постулатах марксистсько-ленінської теорії та змушена була змінити свої погляд під впливом нових фактів з історії масового терору в радянській Україні. Це, у свою чергу, дозволяє зробити висновок про наявність суперечливих світоглядних процесів у середовищі української інтелігенції, які розпочалися після XX з'їзду КПРС та призвели до формування внутрішніх протиріч у владній системі Радянського Союзу.

REFERENCES

1. Bazhan, O.H. (Comp.). (2000). *Pam'iat Bykivni: dokumenty ta materialy*. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian].
2. Berdykhovska, Bogumila (2004). Shistdesiatnyky – bunt pokolinnia. In *Bunt pokolinnia: Rozmovy z ukrainskymy intelektualamy zapysaly i prokomentuvaly Bogumila Berdykhovska ta Olia Hnatiuk [interv'iu iz Yevhenom Sverstiukom, Ivanom Dziuboii, Mykhailynoiu Kotsiubynskoiu, Mykhailom Horynem, Mykoloiu Riabchukom]* / Per. iz pol. (pp. 10–31). Kyiv.: Dukh i litera. [in Ukrainian].
3. Bilokin, S. (2007). Shcho hovoryla pam'iat zemli, koly byly zakryty arkhivy (Bykivnia i Vinnytsia v istoriohrafii teroru). In: *Bykivnianski zhertvy, abo Yak pratsiuvala «Vyshcha dviika» na Kyivshchyni: Dok. i materialy* (13–63). Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].
4. Bilokin, S. (2011). Klub Tvorchoi molodi «Suchasnyk» ochyma vlady. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, (16), 39–60. [in Ukrainian].
5. Bilokin, S. (2012). *Klub tvorchoi molodi «Suchasnyk» (1960–1965)*. Kyiv: Vydavnychyi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].

¹²² Танюк Л.С. Твори: в 60 т. – Т. 4... – С. 7.

6. Bilokin, S. (2013). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennia* (Vol. 2). Drohobych: «Kolo» [in Ukrainian].
7. Hel, I.A. (2013). *Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny XX stolittia*. Lviv: Chasopys. [in Ukrainian].
8. Kasianov, H.V. (1995). *Nezghodni. Ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv*. Kyiv: «Lybid». [in Ukrainian].
9. Kokin, S., Kulakovskiy, P., Smirnov, G. & Shepoval, Y. (Comps.) (2003) *Ostannia adresa: Rozstrily solovetskyi v'iazniv z Ukrainy u 1937–1938 rokakh*. (Vol. 1–2). (2 ed.). Kyiv: «Sfera». [in Ukrainian].
10. Komisiia rozpochala robotu (1988). *Vechirni Kyiv*. 15 hrudnia. [in Ukrainian].
11. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli* (Kn. 3). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
12. Kurnosov, Iu.O. (1994). *Inakomyslennia v Ukraini (60-ti – persha polovyna 80-kh rr. XX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Kyrydon, A. (2014). «Bykivnia» yak mistse pam'iaty: reartykuliatsiia sliv. *Bykivnia v systemi politychnykh represii URSS u 1937–1941 rokakh: doslidnytski refleksii ta interpretatsii*. (Iu. I. Shapoval, Ed.). Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii '13 (pp. 115–128). Kyiv: DP «NVTs “Priorytety”». [in Ukrainian].
14. Kyselev, Serhei (1988). *Taina Bykovnianskoho lesa. Lyteraturnaia hazeta*. 30 noiabria. [in Russian].
15. Lebedyntseva, N.M. (2007). Lektsiia 2. Ukrains'ka literatura 60–70-kh rr. In *Suchasna ukrainska literatura: Navchalnyi posibnyk* (pp. 15–27). Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly. [in Ukrainian].
16. Ovsienko, V., Zakharov, Ie. (Ed.). (2006) *Mizhnarodnyi biografichnyi slovnyk slovnyk dysydyntiv krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy i kolyshnoho SRSR*. (Vol. 1). Kharkiv: Kharkivska pravozakhysna hrupa; «Prava liudyny». [in Ukrainian].
17. Podkur, R. (2014). «Bykivnianska trahediia» u konteksti realizatsii derzhavnoi prohramy naukovo-dokumentalnoi serii knykh «Reabilitovani istoriieiu». *Bykivnia v systemi politychnykh represii URSS u 1937–1941 rokakh: doslidnytski refleksii ta interpretatsii*. (Iu. I. Shapoval, Ed.). Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii '13 (pp. 144–151). Kyiv: DP «NVTs “Priorytety”». [in Ukrainian].

18. Pravda Ukrainy (1971). 24 kvitnia. [in Ukrainian].
19. Prystaiko, V.I., Shapoval, Iu.I. (1995). *Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy»: nevidomi dokumenty i fakty. Naukovo-dokumentalne vydannia.* Kyiv: Intel. [in Ukrainian].
20. Robota tryvaie (1998). *Vechirni Kyiv*, 28 hrudnia. [in Ukrainian].
21. Romaniv, O.M. (Ed.). (1995). *Narodovbyvstvo v Ukrainy: Ofitsiini materialy pro masovi vbyvstva u Vinnytsi.* Lviv: Zbruch. [in Ukrainian].
22. Rozporiadzhennia № 98 vid 11 serpnia 1994 r. «Pro zakhody shchodo vshanuvannia zhertv politychnykh represii, pokhovanykh u selyshchi Bykivnia». Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/98/94-rp> [in Ukrainian].
23. Rubtsov, Iu.V. (1999). *Alter ego Stalyna.* Moskva.: Zvonnytsa-MH. [in Russian].
24. Rubtsov, Iu.V. (2011). *Mekhlys: Ten vozhdia.* Moskva: Veche. [in Russian].
25. Rusnachenko, A.M. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: sere-dyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv.* Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihiy. [in Ukrainian].
26. Shapoval, Iu. (2014). Ukraina, pam'iat, Bykivnia. *Bykivnia v systemi politychnykh represii URSR u 1937–1941 rokakh: doslidnytski refleksii ta interpretatsii.* (Iu. I. Shapoval, Ed.). Materialy Vseukrainskoi naukovo konferehtsii '13 (pp. 10–18). Kyiv: DP «NVTs “Priorytety”». [in Ukrainian].
27. Shelest, P. (2011). «Spravzhnii sud istorii shche poperedu». (Shapoval Iu. Ed). Kyiv: ADEF-Ukraina. [in Ukrainian].
28. Shvets, Oleksandr (1988). Porusheno kryminalnu spravu. *Vechirni Kyiv.* 7 hrudnia. [in Ukrainian].
29. Shvets, Oleksandr (1988). Shcho hovoriat eksperty? *Vechirni Kyiv.* 14 hrudnia. [in Ukrainian].
30. Shvets, Oleksandr (1988). Taiemnytsia darnytskoi trahedii. *Vechirni Kyiv.* 1 hrudnia. [in Ukrainian].
31. Shvets, Oleksandr, (1989). Narodzhennia pravdy. *Vechirni Kyiv.* 22 bereznia. [in Ukrainian].
32. Solovetskyi laher y tiurma. Retrieved from <http://solovki-monastyr.ru/abbey/soviet-period/slon/> [in Russian].
33. Sverstiuk, Ie., Skop, O. (Ed) (1994). *Vinnytsia: Zlochyn bez kary.* Kyiv; Voskresinnia. [in Ukrainian].

34. Svidkiv chekaiut shchochetverha (1988). *Vechirni Kyiv*. 21 hrudnia. [in Ukrainian].
35. Symonenko, V. (1965). *Bereh chekan*. (pp. 171–181). Niu-Iork: Proloh. [in Ukrainian].
36. Taniuk, L.S. (2003). *Slovo. Teatr. Zhyttia. Vybrane* (Vol. 3). Kyiv: Alterpres. [in Ukrainian].
37. Taniuk, L.S. (2004). *Liniia zhyttia: (Z shchodennykiv)*. (Vol. 1–2). Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
38. Taniuk, L.S. (2004–2016). *Tvory*. (Vols. 4–37). Kyiv; Alterpres. [in Ukrainian].
39. U Radi Ministriv (1988). *Vechirni Kyiv*. 8 hrudnia. [in Ukrainian].
40. Usenko, I.B. (2009). Latsys (Latsys-Sudrabs) Martyn (Martynsh) Ivanovych (Ianovych). In Smolii, V.A. (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6, pp. 54–57). Kyiv: V-vo «Naukova dumka». [in Ukrainian].
41. Zakharov, B. (2003). *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987)*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
42. Zaretskyi, O. (2009). Universum shistdesiatnytstva. V Taniuk, L.S. *Tvory* (Vol. 13, pp. 7–44). Kyiv: Alterpres. [in Ukrainian].
43. Zhylenko, Iryna (2011). *Homo feriens: Spohady*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
44. Zinkevych, O. (Ed.). (2010). *Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Vedmid L. The Great Terror in the Perception of the Sixties

The author analyzes the diaries of the Sixties, which are the source for the studying of the Great Terror as one of the most tragic episodes in the history of Soviet Ukraine and the entire USSR. The author also pays attention to the process of formation of the worldview of the Ukrainian intelligentsia, its critical attitude to the party-Soviet leadership, determined by the suppress of the consequences and scale of political repressions.

Key words: the Great Terror, Bykivnya, mass repressions, KTM, L. Tanyuk, «Sixties», «dictionary of repressed».